

לא תחנם בגוי שאינו עובד ע"ז א

א. בדף הקודם התחלנו ללכת במרחבי מצוות לא ישבו בארץך ובדף זה נתמקד יותר במצוות לא תחנם, 'לא תתן להם חנייה בקרקע'. נפגשנו עם הברייתא לפיה על הגוי לקבל שבע מצוות בני נח בפני ג' (ע"ז טד):

איזהו גר תושב? כל שקיבל עליו בפני ג' חברים שלא לעבוד עבודת כוכבים, דברי ר"מ; וחכ"א: כל שקיבל עליו שבע מצות שקבלו עליהם בני נח.

מה דינו של גוי ששומר על שבע מצוות בני נח אך לא קיבל עליו מצוות בפני ג' האם מותר למכור לו בית בארץ ישראל? האם איסור לא תחנם, 'לא תתן להם חנייה בקרקע', נאמר על כל גוי שאינו גר תושב, שלא עבר את המעמד של קבלת מצוות בפני ג'? נפתח בסוגיה היסודית בעבודה זרה. חכמים גזרו שלא לתת לגוי עובד ע"ז מתנות סמוך לימי אידם, 'משום דאזלי ומודו לע"ז ביום אידם'. הגמ' מספרת על רב יהודה ששלח בכל זאת מתנה (ע"ז טד):

רב יהודה שדר ליה קורבנא (שלח מתנה) לאבידרנא ביום אידם, אמר: ידענא ביה (ידע אני בו) דלא פלח (שאינו עובד) לעבודת כוכבים.

רב יוסף הקשה עליו מהברייתא שגר תושב הוא מי שקיבל על עצמו שלא לעבוד ע"ז בפני ג' ישראלים (שם):

א"ל רב יוסף, והתניא: איזהו גר תושב? כל שקיבל עליו בפני ג' חברים שלא לעבוד עבודת כוכבים (משמע שאם לא קיבל בפני שלשה חברים, יש לחוש שמא עובד עבודה זרה הוא)!! כי תניא ההיא (מה ששינונו, שצריך לקבל על עצמו בפני שלשה חברים שלא יעבוד עבודה זרה, לא נשנה אלא לעניין) להחיותו (המצוה לפרנס ולתת צדקה לגר תושב, שהיא מותנת בקבלה בפועל).

הצורך בקבלה נשנה לעניין 'להחיותו' ולא לעניין נתינת מתנה סמוך ליום אידו. נפגש לרגע עם המקורות למצוה להחיותו. התורה מצווה (ויקרא כה, לה):

וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך.

חכמים דרשו שהפסוק עוסק גם בגר תושב, וכפי שכותב רש"י (שם):

1. בדף הקודם ראינו שהרמב"ם והראב"ד נחלקו בשאלה זו ביחס למצוות 'לא ישבו בארץך': הרמב"ם סבור שיש צורך בקבלה בפועל בפני ג' ואין די בקיום המצוות, ואילו הראב"ד סבור שדי בקיום המצוות ובכך שהגוי יהיה ראוי לקבלה ואין צורך בקבלה בפועל. לדברי הרמב"ם, הגדרת גוי כגר תושב מותנת בקבלה בפני ג', ומשמעות המושג גר תושב היא ההיתר לגור בארץ, 'ולמה נקרא שמו תושב לפי שמותר לנו להושיבו בינינו בארץ ישראל כמו שביארנו בהלכות עכו"ם'. יתכן שהראב"ד מודה לרמב"ם שרק גוי שקיבל מצוות בפני ג' נקרא 'גר תושב', אלא שלדעתו אין צורך בהגדרת הגוי כגר תושב כדי להתיר לו לגור בארץ, והמושג גר תושב נאמר לעניין הלכות אחרות.

גר ותושב - אף אם הוא גר או תושב, ואיזהו תושב, כל שקבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה, ואוכל נבלות.

הרמב"ן מנה מצוה זו (שכחת העשין טז):

שנצטוינו להחיות גר תושב להציל לו מרעתו שאם היה טובע בנהר או נפל עליו הגל שבכל כחנו נטרח בהצלתו ואם היה חולה נתעסק ברפואתו וכל שכן מאחינו ישראל או גר צדק שאנו מחוייבים לו בכל אלה והוא בהם פקוח נפש שדוחה שבת והוא אמרו ית' (פ' בהר) וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך.

הגמ' מחלקת אפוא בין המצוה להחיות גר תושב, שבה קבלת המצוות בפני ג' משפיעה, ובין האיסור לגרום לגוי להודות לע"ז ביום אידו, שבו הקבלה בפני ג' אינה משפיעה ודי בכך שלא יעבוד ע"ז. מה עם איסור לא תחנם? לקבלה בפני ג' יש השפעה על גדריו או שדי בכך שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז? הוא דומה למצוה להחיותו או לאיסור נתינת מתנה סמוך ליום אידם?

ב. מדברי הרשב"א עולה שהקבלה בפני ג' נאמרה רק לעניין המצוה להחיותו, ובשאר המצוות די בכך שנדע שהגוי לא עובד ע"ז ואין צורך בקבלה. הוא דן באיסור לתת מתנת חנם לגוי² (שו"ת הרשב"א א, ח):

ומה ששאל ממך הנער בשולח אדם ירך לנכרי איך יתישב עם מה שאמרו אסור לתת מתנת חנם (לגוי משום לא תחנם). ואמרת לו דההוא דשולח ירך לנכרי לא לחנם (לא מדובר על נתינה בחינם) אלא לגמול למה שקדם (שנתן כדי לגמול לגוי טובה על חסד קודם ונתינה שכזו אינה נחשבת כמתנת חנם) או בגוי שאינו עובד עבודה זרה יפה אמרת... ואמרינן בפרק בתרא דעבודה זרה רב יהודה שדר קורבנא לאבידרנא ביום אידו. אמר ידענא ביה דלא פלח לעבודה זרה³.

לפי התשובה השנייה לא תחנם לא נאמר בגוי שאינו עובד ע"ז, וזאת למרות שלא קיבל מצוות בפני ג'. הקבלה בפני ג' נאמרה אפוא רק לעניין המצוה להחיותו ולא לעניין שאר המצוות והאיסורים. כך כותב הרשב"א גם בדיונו בחידושו על יין שנגע בו מוסלמי. יינו

2. הגמ' בע"ז לומדת את שני האיסורים האלו - מתנת חנם ומכירת קרקע בארץ ישראל - מאותן מילים, 'לא תחנם': 'תניא נמי הכי: לא תחנם - לא תתן להם חנייה בקרקע; דבר אחר: לא תחנם - לא תתן להם חן (רש"י: שלא יאמר כמה עובד כוכבים זה נאה); דבר אחר: לא תחנם - לא תתן להם מתנת חנם'.

3. אין להוכיח מדברי הגמ' לכשעצמה שאין איסור לא תחנם בגוי שאינו עובד ע"ז ולא קיבל מצוות בפני ג', מכך שרב יהודה נתן לגוי מתנה, שכן יש כמה סיפורים שבהם אמוראים נותנים לגויים מתנות והראשונים מתרצים שהם גמלו לגוי טובה או עשו זאת לשם קבלת הנאה ואין בכך איסור מתנת חנם.

של גר תושב מותר בהנאה⁴ ויינו של עובד ע"ז אסור בהנאה, והרשב"א דן האם יין מוסלמי נחשב כיון גר תושב למרות שהוא לא קיבל עליו מצוות בפני ג' (ע"ז סד):

וי"ל דאפ"י בהנאה הן אוסרין במגען, דבגר תושב שאמר דיינו כשמונן שמותר בהנאה כל שקבל עליו דוקא קתני (בפני ג') אבל לא קבל עליו לא (ומוסלמי לא קיבל עליו), ומיהו זו אינה ראייה... אבל להיתר הנאה אפ"י לא קבל מותר, והראיה מדאקשינן לקמן לדרב יהודה דשדר קורבנא לאבי אורבן ביום אידו ואמר קים לי דלא פלה ע"ז והא תניא איזהו גר תושב כל שקבל עליו בפני ג' עדים שלא לעבוד ע"ז ופרקינן כי תניא ההיא להחיותו, אלמא משמע דדוקא להחיותו צריך קבלה אבל לשאר דבריו כולם אין צריך קבלה.

עמדת הרשב"א ברורה אפוא: הצורך בקבלה בפני ג' נאמר רק לעניין 'להחיותו', אבל לשאר דבריו כולם אין צריך קבלה. מתוך עמדה עקרונית זו הרשב"א פוסק כאמור שאיסור לא תחנם לא נאמר בגוי שאינו עובד ע"ז וכן שיינו מותר בהנאה. גם המאירי סבור כרשב"א (ע"ז כ.):

הא כל שהוא מן האומות הגדורות בדרכי הדתות ושמודות באלהות אין ספק שאף בשאין מכירו מותר (לתת לו מתנה משום איסור לא תחנם נאמר רק על גוי עובד ע"ז) וראוי וכבר אמרו שולח אדם ירך לנכרי.

נסה להתבונן בדברים: מהי משמעות הקבלה לאור שיטת הראשונים שמצמצמת אותה לעניין החיותו? מדוע הקבלה משפיעה דווקא על המצוה להחיותו ולא על שאר המצוות והאיסורים?

בשאר המצוות והאיסורים שנאמרו על עובדי ע"ז אין צורך בקבלה בפני ג': גוים רגילים אינם עובדי ע"ז גם ללא קבלה בפני ג'. המצוה להחיותו ולפרנסו מחייבת את עם ישראל בסולידריות מיוחדת כלפי הגוי⁵, סולידריות שמופנית בדרך כלל רק כלפי ישראל, ולכן היא דורשת טקס מיוחד של קבלה בפני ג', קבלת מצוות שאפשר לראותה כסוג של גיור חלקי. בשאר המצוות והאיסורים שעניינם הרחקה מעובדי ע"ז, אין צורך במעשה מיוחד של קבלת מצוות שיוציא את הגוי מכלל עובדי ע"ז: גוי אינו נחשב כעובד ע"ז גם ללא קבלת מצוות בפני ג' ישראלים.

ג. לאחר המפגש עם דברי הרשב"א והמאירי, נמשיך לעמדה שחולקת וסבורה שאיסור לא תחנם נאמר גם בגוי שאינו עובד ע"ז כל עוד שלא קיבל מצוות בפני ג'. כך כותב **הבית יוסף** שדן בדברי הטור (ח"מ רמט):

4. גם יינו של גר תושב אסור בשתיה, שכן טעם איסור זה אחר – לא החשש שמא הגוי ניסך אותו לע"ז, דבר שאוסר את יינו של העובד ע"ז בהנאה, אלא גזרה שמא ישתו יין ביחד ויבואו להתחתן זה עם זה. איסור זה ודאי שייך גם בגר תושב.
5. רמב"ם מלכים י, יב: "יראה לי שנוהגין עם גרי תושב בדרך ארץ וגמילות חסדים כשיראל, שהרי אנו מצווין להחיותן שנאמר לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה".

אסור ליתן מתנת חנם לעובד עבודת כוכבים אבל מותר ליתן לגר תושב שהרי מצוה להחיותו.

ניתן היה לדייק מדברי הטור, 'לעובד עבודת כוכבים', שמותר לתת מתנה למוסלמי שאינו עובד ע"ז. אך הבית יוסף כותב שאין לדייק כך (שם):

ומה שכתב רבינו אסור ליתן מתנת חנם לעובד עבודה זרה. לאו לאפוקי ישמעאלים אלא לאפוקי גר תושב דהיינו שקיבל עליו שבע מצות בני נח וזהו שאנו מצווים להחיותו (וממילא אין בו איסור לא תחנם) אבל שאר גוים כלם דין אחד להם.

התבונן היטב בדברי הב"י⁶: ביחס לאילו דינים נאמר הצורך בקבלה לדעתו? מהי המחלוקת בינו לרשב"א ולמאירי?

לדבריו הצורך בקבלת מצוות בפני ג' נאמר גם לעניין איסור לא תחנם ולא רק לעניין המצוה להחיותו. לכן, איסור לא תחנם חל גם על מוסלמי: הוא לא עובד אמנם ע"ז אך הוא לא קיבל מצוות בפני ג'.

חזור אל הגמ' בע"ז, 'כי תניא ההיא להחיותו', ולמד אותה שוב. חשוב היטב: כיצד יפרש אותה הב"י? מה המשותף לאיסור לא תחנם ולמצוה להחיותו, שבהם הגדר הקובע הוא קבלה בפני ג', שמבדיל אותם מהאיסור לעשות מעשה שיגרום לגוי להודות לע"ז ביום אידו, שהיתרו אינו כפוף לקבלה בפני ג'?

נראה שהב"י יפרש את הגמ' כדברי הנצי"ב בתשובה (משיב דבר ב, נו):

דחיישינן דילמא אזיל ומודה ואסור מדרבנן ועל כרחך משום דאמר ידענא דלא פלח ולא חיישינן לזה... דהוא רק מדרבנן דילמא פלח, אי ידעינן דלא פלח אינו אוסר (ואין צורך בקבלה בפני ג'). אבל גבי איסורא דלא תחנם או למכור קרקע דהוא איסור דאורייתא אף אם לא פלח, רק אם הוא גר תושב מותר וצריך גר תושב גמור שקיבל עליו בפני ג' חברים... וכן איתא בגמרא להדיא דפריך על הא דרבי יהודה שדר קורבנא (שלח מתנה⁷) לאבידרנא ביום אידו, ואמר ידענא דלא פלח, והתניא איזהו גר תושב כל שקיבל עליו בפני ג' חברים א"כ

6. יש ראשונים שהולכים בדרכו של הב"י, ובניהם הרמב"ם בתשובה שמיישם את איסור לא תחנם על מוסלמים ונוצרים ואוסר למול אותם לשם רפואה (קמח): "אסור לישראל לחתכה כדי לרפאו ולהצילו, אף על פי שבכריתתו יש אופן מה מן המצוה, הואיל ואין כוונתו לימול ואינו מתכוון אלא להתרפאות לבד, וזה הדין בנוי על העיקר הידוע, שאסור להציל גוי מכליון, לאומרם הגויים והכותים לא מעלין ולא מורידין. וזה הדין למדים מאומרו: יתעלה ולא תחנם, ואין כוונתו שאסור למול גוי. ואין הפרש בזה בין ישמעאלי לנוצרי".

7. כפי שראינו לעיל, האחרונים הסבירו ששליחת המתנה לא היתה אסורה בהכרח מצד איסור לא תחנם משום שאולי מדובר במתנה שבאה להשיב טובה או לשם השגת טובת הנאה בהמשך, ומתנות שכאלו אינן מוגדרות כמתנת חנים וכפי שראינו לעיל.

מאי מהני דלא פלח, ומשני כי תניא ההיא להחיותו, הרי להדיא להחיותו שזה ענין דאורייתא הנוגע לגר תושב צריך דוקא גר תושב שקבלהו.

מהי כוונת הגמ' לפי הסברם?

הגמ' התכוונה לחלק בין דיני דאורייתא שבהם יש צורך בקבלה ובין האיסור לגרום לגוי להודות ביום אידו – איסור שנובע מחשש שמא יודה לע"ז ואין צורך לחשוש לכך בגוי שידוע שלא עובד ע"ז. אולם, בדיני תורה אחרים יש צורך בקבלה בפני ג'.

חשוב היטב: מהי סברת הדברים? מדוע אנו מתייחסים לכל גוי כאל עובד ע"ז כל עוד שהוא לא מקבל עליו מצוות בפני ג'? מדוע איננו מחלקים בין גוי רגיל לגוי עובד ע"ז?

ננסה: מאחר שרוב ככל הגוים עבדו ע"ז, התורה לא חילקה במצוות שמטרתן הריחוק מהחברה הגויית⁸ בין גוי רגיל לעובד ע"ז⁹, אלא החילה את האיסורים על כל הגוים למעט גוים שקיבלו על עצמם מצוות בפני ג', מעשה מיוחד שמבדל אותם משאר הגויים.

ובגוון אחר, גם אם הגוי אינו עובד ע"ז הוא עדיין יהיה לרוב בעל דת אחרת, מתחרה. קבלת מצוות בפני ג' אינה מעשה טכני, אלא מעשה שמשקף ומבטא אמונה ושייכות לתורה, דבר שאינו קיים בגוי שאינו עובד ע"ז. לפי גוון זה, החלוקה בין גוי שאינו עובד ע"ז ובין גוי שקיבל עליו מצוות בפני ג' היא חלוקה מהותית, ואיסור לא תחנם חל מהותית גם על גוי שאינו עובד ע"ז ולא קיבל עליו מצוות בפני ג'.

ד. ננסה להתבונן עוד בדברי הב"י וביחס בניהם לדבריו במקומות אחרים. דבריו סותרים לכאורה את הדברים שעמם נפגשנו בדף הקודם¹⁰. הכסף משנה טען שם שיתכן שגם הרמב"ם מודה לראב"ד שדי בכך שהגוי ישמור בפועל על מצוותיו ויהיה ראוי לקבלה ואין צורך בקבלה בפני ג'. ונשוב אל הדברים בלשונו של **הרב הרצוג** (תחומין ב):

אכן הראב"ד ז"ל משיג על הרמב"ם ז"ל ואומר שאינו מודה לו בזה: "איני משווה לו בישיבת הארץ", כלומר, הוא מודה לו שאין מקבלין גר תושב בזמן הזה, אבל אינו מודה לו

8. כמצוות לא תחנם – אל תיתן להם מתנת חינוך וחנייה בקרקע, דברים שמקרבים את היהודים לגויים.

9. ובוודאי שחילוק שכזה קיים בתורת העונשין, ובית דין לא יעניש גוי על עבודה זרה ללא עדות על המעשה. אך במצוות שמכוננות את היחס של היהודי לגוי, התורה אינה מחלקת ומחילה אותן בצורה רחבה על כל הגוים.

10. הרמב"ם סבור שרק קבלה בפני ג' מתירה לגוי לשבת בארץ, ואין מקבלים בפני ג' בזמן שאין היובל נוהג, והראב"ד סבור שדי בכך שהגוי יקיים את המצוות ויהיה ראוי לקבלה ואין צורך בקבלה בפועל.

שלנכרים שאינם עובדי ע"ז אסורה הישיבה בארץ ישראל, והכסף משנה מפרש שגם הרמב"ם מודה לזה שנכרי שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז (כלומר, שהוא מקפיד בפועל שלא לעבוד ע"ז) מותרת לו הישיבה בארץ אלא שאין בי"ד מקבלין אותו לגר תושב, ואמנם עדיין יש מה לדקדק אחרי התירוץ הזה. אבל על כל פנים בין שדעת הרמב"ם באמת כך או איננה כך, הרי לנו שני עמודי התורה הללו, הראב"ד ומרן בעל שולחן ערוך ז"ל, מסכימים לדעת אחת, שנכרי שאינו עובד ע"ז אעפ"י שלא קיבל בפני בית דין של ישראל אין למנוע ממנו הישיבה בארץ ישראל.

הדברים קשים: אם אין צורך בקבלה בפני ג' לעניין איסור לא ישבו בארץ, ודי בשמירת המצוות, מדוע יש בה צורך לעניין איסור לא תחנם?

נסה להתבונן בשאלה. מה אתה חושב?

יתכן שהכסף משנה מקל יותר באיסור לא ישבו בארץ משום שהתורה מפרטת את טעמו, פן יחטיאו אותך לי. ומאחר שזהו טעם האיסור, החשש שהגוי יחטיא את ישראל, אין לחשוש לכך בגוי שידוע שאינו עובד ע"ז. זאת ועוד ועיקר, באיסור לא תחנם, התורה אוסרת על עשיית מעשה – מכירת קרקע שמחזקת את האחיזה הנכרית בארץ, נתינת מתנת חנם שמקרבת את היהודי לנכרי – ובאיסור מסוג זה מסתבר להחמיר יותר מאשר במצוה לקום ולגרש את הגוים מהארץ. יתכן אפוא שהתורה אינה מצווה לגרש מהארץ גוי שאינו עובד ע"ז¹¹, אך מצוות אחרות שמטרתן הרחקתו מישראל חלות כל עוד שלא קיבל מצוות בפני ג'¹².
אנו באמצע הדרך ובע"ה נמשיך בדף הבא.

נסה לסכם לסיום:

1. האם היתרו של איסור לא תחנם מותנה בכך שהגוי יקבל על עצמו מצוות בני נח בפני ג' או שדי בכך שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז כדי להתירו?
למדנו שתי גישות:

הרשב"א והמאירי סבורים שדי בכך שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז. לכן, איסור לא תחנם לא חל לדעתם במוסלמים.

11. גירוש הוא פגיעה קשה באדם ולכן מסתבר לצמצמו ולא להפעילו במצב שבו ידוע שהגוי אינו עובד ע"ז. לעומת זאת, הימנעות ממכירת קרקע לגוי אינה פוגעת בו, ולכן ניתן יותר להחמיר ולהחיל את האיסור על כל גוי שלא קיבל מצוות בפני ג'.

12. וכפי שהסברנו לעיל שמאחר שרוב הגויים עבדו ע"ז, התורה אסרה באופן גורף על הגוי כל עוד שהוא לא בידל עצמו במעשה של קבלת מצוות בפני ג'.

הב"י חולק וסבור שהיתרו מותנה בקבלת מצוות ב"נ בפני ג'. לכן, הוא חל לדעתו גם במוסלמים.

2. שאלה זו תלויה בפרשנות הגמ' בע"ז. הגמ' מחלקת בין האיסור לתת מתנה לגוי סמוך ליום אידו, שמא יודה לע"ז ביום אידו, שהיתרו אינו מותנה בקבלה בפני ג', ובין המצוה להחיותו, שמתנת בקבלה בפני ג', ואין די בכך שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז. שתי הדעות שלמדנו לעיל נחלקו בהבנת חילוק הגמ':

א. הרשב"א והמאירי הבינו שכוונת הגמ' לחלק בין המצוה להחיותו, שמתנת בקבלה בפני ג', ובין שאר הלכות הגוי. לדבריהם, הקבלה בפני ג' נצרכת רק לעניין המצוה להחיותו, לתת לו צדקה, ולכן אין צורך בקבלה בפני ג' בשביל היתר איסור לא תחנם, ודי בכך שהגוי לא יעבוד ע"ז.

ב. הב"י, לעומתם, הבין שכוונת הגמ' לחלק בין דאורייתא לדרבנן: להחיותו זו דוגמה להלכה מדאורייתא, והלכות אלו מותנות ותלויות בקבלה בפני ג', והאיסור לתת לגוי מתנה סמוך ליום אידו הוא דוגמה להלכה מדרבנן¹³, ובהלכות אלו אין צורך בקבלה. לפי זה, באיסור לא תחנם יש צורך בקבלה, ולכן אסור למכור קרקע למוסלמי.

13. אין שם בגמ' איסור מצד לא תחנם, משום שמדובר כשהגוי עשה לו טובה בעבר והוא גומל עמו כעת טובה, ודבר שכזה אינו נחשב כמתנת חנם.

לא תחנם בגוי שאינו עובד ע"ז ב

א. בדף הקודם נפגשנו עם שתי גישות עקרוניות בהיקף הצורך בקבלת מצוות בני נח בפני ג'. האחת, של הרשב"א והמאירי, הבינה שהקבלה היא הלכה ייחודית בגדרי המצוה להחיותו, ואין בה צורך בשאר הלכות הגוי. לכן, איסור לא תחנם לא חל לדעתם במוסלמים, שאינם עובדי ע"ז ולא קיבלו על עצמם מצוות בפני ג'. הגישה השנייה, של הב"י והנצי"ב, הבינה שהקבלה בפני ג' נצרכת בכל ההלכות שמהתורה, ולהחיותו זו דוגמה להלכה מדאורייתא¹. לדבריהם, הקבלה נצרכת גם לעניין איסור לא תחנם, ולכן הוא חל במוסלמים. נתבונן עוד בגישה זו לפיה הקבלה נצרכת לכל המצוות שמדאורייתא, וכל עוד שהגוי לא קיבל עליו מצוות בפני ג' הוא נחשב מבחינתנו כעובד ע"ז. שאלנו לעיל מדוע להתבונן כך על הגוי, מדוע שלא נחלק בין גוי רגיל לגוי עובד ע"ז גם ללא קבלת מצוות בפני ג'²? הצענו שהדבר קשור לכך שרוב ככל הגויים עבדו ע"ז, ולכן יש צורך במעשה מיוחד של קבלת מצוות בפני ג' כדי להוציאם מהרוב. הבנה זו פותחת פתח לחילוק בין גוי שהוא חלק מאומה עובדת ע"ז, שיש צורך בקבלה כדי להוציאם מאומתו, ובין גוי ששייך לאומה מאמינה, שבו אין צורך בקבלה. מקור החילוק בדברי הכסף משנה עצמו ונקדים את דברי הרמב"ם (מאכלות אסורות יא, ז):

גר תושב והוא שקיבל עליו שבע מצות כמו שביארנו יינו אסור בשתייה³ ומותר בהנייה⁴... וכן כל עכו"ם שאינו עובד עכו"ם כגון אלו הישמעאלים יינן אסור בשתייה ומותר בהנייה וכן הורו כל הגאונים, אבל אותם העובדים עכו"ם סתם יינן אסור בהנייה.

הכסף משנה דן ביחס שבין תחילת ההלכה שדורשת קבלת שבע מצוות כדי להתיר את היין בהנאה ובין המשכה שמסתפק בכך שהגוי לא יעבוד ע"ז. בתשובה הוא מצמצם את ההיתר של המשך ההלכה לגוי ששייך לאומה שאינה עובדת ע"ז, שאז די בכך שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז ואין צורך בקבלה (שם):

וי"ל דעד כאן לא קאמר רבינו שאינו אוסר בהנאה אלא בעכו"ם שהוא מבני דת דלא פלחי ע"ז (שאז אין צורך בקבלה), אבל אם הוא מבני דת דפלחי ע"ז אף על פי שזה קבל עליו שלא לעבוד ע"ז לא יצא מכלל אומתו עד שיקבל עליו שבע מצות דאז נעשה גר תושב

1. וזו כוונת חילוקה של הגמ' בע"ז בין המצוה להחיותו שבה יש צורך בקבלה ובין האיסור לתת לגוי מתנה סמוך ליום אידו, שבו אין צורך בקבלה: המצוה להחיותו היא הלכה מדאורייתא ובה יש צורך בקבלה ואילו איסור מו"מ סמוך ליום אידו הוא הלכה מדרבנן ובה אין צורך בקבלה.
2. והרי בישראל איננו מגדירים כל יהודי כיהודי חוטא כל עוד שהוא לא מקבל עליו מצוות בפני ג', ומדוע אפוא אנו מסתכלים כך על הגוי?
3. סיבת איסור השתייה היא החשש לחתנות, לכך שהגוי והישראל יתקרבו ויבואו להתבוללות.
4. סיבת איסור ההנאה היא החשש שהגוי ניסך את היין לעובד ע"ז, ועל כן האיסור הוא דווקא בעובד ע"ז.

גמור (ובכך עוסקת הרישא שמצריכה קבלה) והכי דייק לישנא דרבינו שכתב וכל עכו"ם שאינו עובד ע"ז כגון אלו הישמעאלים דמשמע דוקא בכהאי גוונא שהוא מאומה שמוחזקים שאינם עובדים ע"ז הוא דיינו מותר בהנאה אף על פי שלא קבל עליו בפירוש שלא לעובדה, אבל אם הוא מאומה דפלחי לה צריך לקבל עליו שבע מצות ואם חיסר אחת מהן אוסר בהנאה דעדיין בכלל אומתו הוא ולפי זה הא דאמר רבא אבר ששך ידענא ביה דלא פלח ע"ז⁵ הכי קאמר ידענא ביה שהוא מאומה דלא פלחי ע"ז.

בתשובתו הראשונה מחדש הכסף משנה שרק בגוי ששייך לאומה שאינה עובדת ע"ז⁶ די בכך שנדע שאינו עובד ע"ז ואין צורך בקבלה בפני ג' כדי להתיר את יינו בהנאה. בתשובתו השנייה הוא חוזר בו מחידוש זה (שם):

ועוד יש לומר דכל עכו"ם שאנו מוחזקים בו שאינו עובד ע"ז אף על פי שבני אומתו עובדים אותה והוא לא קבל בפירוש שלא לעובדה וגם אינו מקיים שאר מצות ולא קבלם עליו יינו מותר, ובכהאי גוונא הוה ההיא דבר ששך, ומה שכתב רבינו גר תושב שקבל עליו שבע מצות (שקשה, למה יש צורך בקבלה, הרי די בכך שלא יעבוד) להשמיענו שאעפ"כ יינו אסור בשתייה (למרות הקבלה).

חשוב היטב: האם ניתן ללמוד מתשובתו הראשונה של הכסף משנה – מחילוקו בין בן לאומה מאמינה שבו אין צורך בקבלה ובין בן לאומה עובדת ע"ז שבו צריך קבלה – שאיסור לא תחנם אינו נוהג בערבים למרות החוסר בקבלה?

נראה שלא: הכסף משנה דן כאן בגדרי היתר ההנאה מהיין בגוי שידוע שאינו עובד ע"ז, הלכה מדרבנן שממילא אין בה צורך בקבלה ודי שנדע שהגוי אינו עובד ע"ז. התשובה הראשונה החמירה וצמצמה גם בהלכות מדרבנן את אי הצורך בקבלה למקרה של גוי שהוא בן אומה שאינה עובדת ע"ז, ואי אפשר ללמוד מכך להלכות מדאורייתא שבהם לדעת הב"י יש צורך בקבלה. וכך מוכרחים לומר: הרי הב"י פסק בפירוש שאיסור לא תחנם של מתנת חינם נאמר גם במוסלמים, ולמרות שהם אומה שלמה שאינה עובדת ע"ז!

אולם, **הרב עובדיה יוסף** לומד כך מדברי הכסף משנה. הוא מביא חכמים שהתירו מכירת קרקעות לערבים (יביע אומר יו"ד י, מא):

ועינא דשפיר חזי למרן גאון ירושלים הראשון לציון הגאון המפורסם כמהר"ר מיוחס בכ"ר שמואל בספרו מזבח אדמה (שאלוניקי תקל"ז, דף יב ע"ב), על מה שכתב מרן ביורה דעה (סימן קנא סעיף ח) שאין מוכרים להם (לגוים) בתים ושדות בארץ ישראל, וכתב על זה, והאינדא ראינו שגדולי ישראל מורנו הרב מוהרש"א ומהרמ"ם, ועוד כמה וכמה גדולים, שמכרו להם חצרות ובתים וכיוצא, ונראה ודאי דהיינו משום שהכתוב לא ישבו בארץ

5. ולכן הוא שלח לו מתנה סמוך ליום אידו, למרות האיסור לשלוח לעובד ע"ז מתנה סמוך ליום אידו.

6. והרישא שדורשת קבלה מפורשת עוסקת בגוי ששייך לאומה עובדת ע"ז.

לענין חניה בקרקע, הוא דוקא על גוים שעובדים עבודה זרה, מה שאין כן בישמעאלים שאינם עובדים עבודה זרה.

הרב עובדיה יוסף הקשה על כך מדברי הרמב"ם לפיהם יש צורך בקבלה בפני ג', ויישב לאור דברי הכסף משנה (שם):

ומ"מ אין מזה סתירה למה שכתב המזבח אדמה, שיש לומר כמו שכתב הכסף משנה (פי"א מהלכות מאכלות אסורות ה"ז) שדוקא כשהוא מבני אומה שהם עובדי ע"ז, צריך קבלה על שבע מצות, שאז נעשה גר תושב גמור, אבל ישמעאלי שהוא מבני דת שידוע לנו שאינם עובדי ע"ז, אין צריך קבלת שבע מצות. ושכן דעת הרמב"ם.

סברה דומה מופיעה גם בדברי **הרב קוק** (משפט כהן נח):

ובאמת י"ל דיש נפקא מינה בין לענין הדברים שנאמר בהם בתורה גר, דבעינן דוקא גר תושב גמור (דהיינו קבלה בפני ג'), והיינו להחיותו דכתיב גר ותושב וחי עמך⁷, א"כ יש חיוב להחיותו כישראל ממש, אבל מה דאין מפורש דבעי לזה גר, אלא הן הרחקות שמפורש בהן ענין עובדי עבודה זרה, א"כ יש לומר פשוט דמהני כל שברור לנו שאינו בכלל זה, ובפרט אומה שלמה המוחזקת בכך על פי דתה (ובהרחקות אלו הקבלה בפני ג' אינה מעכבת)... ולפי זה יש לומר דהכא נמי אין איסור כלל למכור לישמעאלים מצד דין חניה בקרקע.

ב. הרב קוק אמר סברה זו במסגרת הגנתו על היתר המכירה בשביעית. נמשיך וניפגש בהמשך הדף עם שלושה טיעונים נוספים של הרב קוק לטובת היתר המכירה ועם הוויכוח עליהם. הראשון, כוונת המכירה היא לטובת ישראל, לטובת המשך היישוב היהודי בארץ שהיה קורס ללא היתר המכירה, ועל כן היא אינה אסורה משום לא תחנם (משפט כהן נח):

ויותר יש לומר כמו דפירש הר"ן בגיטין פ' השולח על שחרור עבד לדבר מצוה⁸, דמותר מטעמא דלא תחנם נאסר דוקא כשמכוין לטובתם⁹, וה"נ לא שייך איסור דחניה בקרקע במכירה כזו, שהיא דרך הערמה להפקיע מקדושת שביעית, כדי שיוכלו לעבוד בהיתר, שהיא לטובתינו כדי שיתחזקו ישראל בקרקע... והדבר מסתבר גם כן שכיון שישוד הדבר הוא לטובת הישראל לא אסרה תורה, בפרט שידוע הוא שלא תשאר הקרקע בידו של נכרי, ואחר שביעית יחזור וימכרנה לישראל, זה שלקחה ממנו, יש לומר דלא שייך האיסור בכהאי גוונא.

7. דברי הרב קוק כאן דומים לדברי הרשב"א והמאירי שראינו לעיל, לפיהם הקבלה נאמרה רק לענין להחיותו.

8. אסור לשחרר עבד כנעני משום לא תחנם, אל תיתן לו מתנת חנם. אך מותר לשחררו לצורך מצוה כגון השלמת מניין.

9. שהרי איסור לא תחנם אוסר לתת להם מתנת חנם, ואם מטרת השחרור היא לצורך ישראל, כדי לקיים מצוה, אין כאן מתנת חנם.

 מהי טענת הרב קוק? מהי הראיה מדברי הר"ן?

הרב טיקוצינסקי, בעל ספר השמיטה, חלק על הסברה ועל הדימוי לדברי הר"ן, וטען כנגדם (ספר השמיטה, היתר מכירת קרקעות להפקיע שביעית עמ' קח):

אבל אין זה דמיון למתנת חינום, איסור מתנת חינום כל האיסור הוא אך ורק משום שחונן לו מתנה בחינום וכשהישראל הנותן יש לו מזה הנאה הרי זה כמקבל שכר ותו אין בזה מתנת חינום... מה שאין כן במכירה קשה לומר כיון שזוהי לטובת ישראל אין עוד הלאו דלא תחנם, כל מוכר ומוכר איננו מוכר אלא אם כן דרוש לו כסף והמכירה היא גם לטובת המוכר (ובכל זאת אסרה התורה למכור קרקע לנכרי, ועל כרחך שזה שכוונת המוכר לטובת עצמו לא מתיר).

 מהי טענת בעל ספר השמיטה? מדוע אי אפשר ליישם את דברי הר"ן שעסקו בגדרי מתנת חינום במכירה? נסה להסביר את דברי הרב קוק ולהגן עליהם.

הר"ן עסק באיסור לתת מתנת חינום, וחידיש שנתניה שהיא לטובת הנותן אינה נחשבת כמתנת חינום. אולם, בכל מכירה יש למוכר הנאה ובכל זאת התורה אסרה למכור לנכרי קרקע, ועל כרחו שמטרת המכירה, העובדה שהיא לטובת ישראל, אינה יכולה להתיר!

נראה שאכן קשה להביא ראיה מדברי הר"ן, ועיקר כוונת הרב קוק לטענה אחרת: איסור לא תחנם בא למנוע אחיזה נכרית בארץ, אך כאן דווקא המכירה לנכרי בשביעית תחזק את הישוב היהודי בארץ לאורך זמן, ותאפשר לו להמשיך ולהתבסס בארץ, ועל כן לא יתכן שמכירה שכזו תהיה כלולה באיסור לא תחנם.

ג. טענה נוספת של הרב קוק היא שמכירה לזמן אינה כלולה באיסור לא תחנם האוסר רק על מכירה לעולם, ומכירת הקרקע בשביעית היא מכירה לזמן. חכמים אמנם אסרו על שכירות, גזרה שמא יבואו למכור, אך מכירה לזמן היא דבר נדיר ולכן הם לא גזרו עליו (משפט כהן סה):

ונראה דאף על גב דשכירות קרקע בא"י לגוי אסורה מדרבנן מכל מקום אין בכלל הגזירה מכירה לזמן, משום דאין זה בכלל מכירה האסורה מהתורה, ובשם שכירות גם כן אינה נכללת, על כן אין לנו לחדש גזירה מדעתנו, ויש לומר דבמלתא דלא שכיחא לא גזרו רבנן. ראיה לטענה זו שמכירה לזמן אינה כלולה באיסור לא תחנם, האוסר רק על מכירה לעולם, היא מדברי הרמב"ן בפירושו הלאו 'הארץ לא תמכר לצמיתות'¹⁰. הרמב"ן סבור

שהלאו אוסר על מכירת קרקע מארץ ישראל לנכרי¹¹, וכותב במהלך דיונו שהמכירה מותרת אם המוכר התנה עם הלוקח הנכרי שיחזיר את הקרקע (חינוך שלט):

והוא זכרונו לברכה פירש בענין אחר, שמזהיר אותנו שלא נצמית הארץ ביד הגוים, כלומר שלא נמכרנה להם לצמיתות. ופירוש הכתוב כן, לא תמכור למי שיחזיק בה לעולם, וזהו הגוי, אבל הישראל יחזיר אותה, ואם התנה עם הגוי להחזירה מותר למוכרה לו.

'ואם התנה עם הגוי להחזירה מותר למוכרה לו', ומכאן שאין אז גם איסור לא תחנם, וזאת משום שזו מכירה לזמן ולא לעולם. הרידב"ז אמנם טען שהרמב"ן עסק כאן רק בגדרי 'הארץ לא תמכר לצמיתות', ומצד איסור זה כתב שהמכירה מותרת אם התנה עם הגוי להחזיר, אך עדיין יש איסור לא תחנם. אולם, הרב קוק חלק על הדברים (משפט כהן (ג):

ומה שכתב הדר"ג שדברי הרמב"ן במכירה לזמן שאין בה משום לא תמכר לצמיתות, אבל מכל מקום איסורא דחניה בקרקע איכא, הנה לשון החנוך (מצוה של"ט) בשם הרמב"ן הוא: ואם התנה העכו"ם להחזירה מותר למכרה לו, ואינו יוצא מידי פשוטו שמותר לגמרי.

הרב טיקוצינסקי הקשה על טענת הרב קוק שמכירה לזמן אינה כלולה באיסור, מהסוגיה האוסרת על מכירת מחובר לקרקע, ומתירה זאת רק בתנאי שהמכירה תהיה על מנת שהנכרי יקצוץ את המחובר לאחר המכירה, וכך פוסק השו"ע (יו"ד קנא, ז):

אין מוכרין להם בארץ ישראל כל דבר המחובר, כגון אילן וקמה, אבל מוכרים על תנאי שיקוץ, וקוצץ.

וכך הוא מקשה (ספר השמיטה שם עמ' קיב):

גם אני תמהתי כמו שרבים וגדולים תמהו על הדבר, הלא כמפורש יוצא מהסוגיא דע"ז שגם במכירה לזמן יש הלאו. שם (יט) במשנה אין מוכרין להם במחובר לקרקע ואמרו על זה בגמ' מנא הני מילי, אריב"ח דאמר קרא לא תחנם לא תתן להם חניה בקרקע, ושם להלן (כ) ת"ר מוכרין אילן על מנת לקוץ, שחת על מנת לגזוז קמה על מנת לקצור, והא אילן שחת וקמה כשהם לעצמם ודאי מותר למכור והאיסור למכרם הוא רק משום שהם מחוברים לקרקע שעל ידי זה נותר להם חניה בארץ, והרי זוהי רק לזמן, דקמה ושחת אין להם קיום אפילו שנה אחת שלמה, ומכל מקום אפילו לרבי יהודה אסור למכרם במחובר בלתי אם רק מפורש התנה על מנת לקוץ וקוצץ. ואם במחובר לקרקע שקיימין רק לזמן יש על זה הלאו דלא תחנם, מכל שכן קרקע עצמה כשמוכרה לזמן.

הסבר את ההוכחה שגם מכירה לזמן כלולה באיסור!

11. מכירה שתהיה אסורה לדעתו בשני לאוין, לא תחנם ולא תמכר לצמיתות.

אסור למכור לנכרי תבואה מחוברת לקרקע משום שמכירה זו נותנת לו חלק בארץ, שהרי התבואה מחוברת לקרקע. והנה, החלק הזה של החיבור לארץ הוא ודאי זמני, שהרי התבואה לא תהיה מחוברת לקרקע יותר משנה, ובכל זאת המכירה אסורה אלא א"כ התנה עם הנכרי שיקצוץ את הקמה והשחת מיד. ומכאן שגם מכירה זמנית כלולה באיסור.

נסה לדחות את הראיה. התוכל?

ד. הטיעון השלישי¹² הנוסף¹³ של הרב קוק הוא שאין איסור לא תחנם במכירת קרקע לגוי שכבר יש קרקע בארץ ישראל (שבת הארץ מבוא פרק יב):
 בענין לא תחנם שאסור למכור לגוי קרקע בארץ ישראל, יפה העיר חד מבי דינא הרה"ג ר"ז שך נ"י דיש לומר דבגוי שבלאו הכי יש לו חניה בקרקע אין התוספת, מה שמוסיפים עליה עתה, אסורה מהתורה, ויותר נכון לפי זה לבחור בגוי שכבר יש לו קרקע בארץ ישראל. אע"ג דיש לומר שאם יקנה ממנו ישראל הקרקע הקודמת אז הלא תצא החניה מתחת ידו, ונמצא אז שבקרקע זו הנמכרת לו כעת נתנה לו חניה בקרקע, מכל מקום יש לומר דבתר השתא אזלינן, ועכשיו הוא אינו נותן לו חניה בקרקע, שהרי כבר יש לו מקודם, והוא מקושר לארץ ישראל בלאו הכי על ידי קרקע שיש לו מכבר.

חשוב: מהי סברת החילוק? מדוע שיהיה מותר למכור קרקע לגוי שכבר יש לו קרקע בארץ ישראל? מה הקושי בסברה זו? נסה להתווכח עמה!

הסברה היא שהאיסור הוא לתת לגוי אחיזה בארץ, אך לגוי זה כבר יש אחיזה בארץ! אולם, מדוע להסתכל על המכירה מבעד לשאלת האחיזה בקרקע של אותו גוי? מסתבר יותר שמדובר על מאבק כללי על ישוב הארץ, וכל מכירת קרקע לגוי מגדילה את שליטת הנכרים בארץ ופוגעת בישוב הארץ, בלא קשר לשאלה אם לאותו גוי פרטי כבר היתה אחיזה מסוימת בארץ. זאת ועוד, גם אם נסתכל על הגוי הבודד, הרי המכירה מגדילה את אחיזתו בקרקע! ולבסוף, חילוק זה לא מופיע במשנה ובגמ' וברבותינו הראשונים והפוסקים.

12. השניים הראשונים היו – אין איסור במכירה שהיא לטובת ישוב ארץ ישראל; אין איסור במכירה לזמן.

13. מעבר לטיעון שלמדנו בתחילת הדף, שאין איסור בגוי שאינו עובד ע"ז, ובפרט בגוי ששייך לאומה שאינה עובדת ע"ז כמוסלמים.

ה. האם נכון לומר שהרב קוק היה מתיר בימינו למכור בתים לערבים? כך אפשר לומר, הרי הוא כותב שאיסור לא תחנם לא חל במוסלמים! אולם, **הרב איתם הנקין** האריך להוכיח במאמר בכתב העת המעיין שלא כך (המעין טבת תשע"ב):

אלא שישנו הבדל מהותי בין דין "לא תחנם" בשאלה ההלכתית של השמיטה, לבין מעמד אותו דין עצמו בשאלות שגרתיות. שאלת השמיטה בדורותינו היא נידון קלאסי של "שעת הדחק" ציבורית בסדר גודל חסר תקדים, דבר המצדיק – כפי שחזר וטען הרב אברהם יצחק הכהן קוק – הישענות גם על דעות מיעוט ועל היתרים דחוקים, לדוגמא בדין "לא תחנם". נימוק זה תקף גם כשמדובר בשאלה של מדיניות ממשלתית כללית – שאף היא בסדר גודל דומה, והשלכותיה הרוח-גורל אף יותר – וכך אכן עשה הרב הרצוג בדינו בנושא זה, כשהקיש מהיתרי השמיטה לסוגיית המדיניות הציבורית (ראו בהמשך). אולם אין לכך כל נגיעה לשאלה פרטית, של פלוני המוכר את דירתו לאלמוני, מעשים שבכל יום שעל פי רוב אינם "שעת דחק" כלל ועיקר, אלא לכל היותר הפסד ההפרש שבין מחיר זול למחיר יקר, וממילא לא קיימת הצדקה להישען על היתרים דחוקים (וכן יוכח מתשובת הראי"ה שלהלן)...

הראי"ה לא סמך להלכה על חידוש זה (שאינו איסור לא תחנם במכירה למוסלמים) לבדו, אלא צירף אותו רק כאחד מבין כמה סניפים, כאשר נימוק ההיתר המרכזי הוא שבמכירה הנעשית לטובת היישוב בארץ ישראל לא שייך איסור "לא תחנם". בדומה לכך שב הראי"ה וכתב לרידב"ז בשנת תרס"ט, כשהפכה השאלה למעשית. אלא שהרידב"ז הקשה עליו קושיות שונות בנושא; הראי"ה בתשובתו ענה כי על אף שהבית יוסף כותב במפורש שאיסור "לא תחנם" חל גם על ישמעאלים, הרי ש"בדחק עצום ונורא כזה" יש להקל לסמוך על הב"ח (שם), שלכאורה דייק מלשון הטור שלא כדעת הבית יוסף. כך היה בדפוס הב"ח שהיו לפני הראי"ה, אולם בימינו כבר התברר שדברי הב"ח צונזרו (ותוקנו במהדורות החדשות), ובפועל הוא מחזק את דברי הבית יוסף ומדייק כמותם גם בלשון הטור. וממילא בטל הסמך הזה מעצמו... אולם ראה זה פלא, במבוא ההלכתי לספרו 'שבת הארץ' שנדפס בשנה שלאחר מכן, כשדן הראי"ה בשאלת לא תחנם (פרק יב), הוא נמנע להזכיר ולו ברמז את סברת ההיתר שאיסור חנייה בקרקע לא חל על מי שאינם עובדי עבודה זרה! ייתכן שעמד בינתיים על עובדת הצנזורה בדברי הב"ח, ואולי השתכנע במידה מסויימת מראיותיו של הרידב"ז; כך או כך, הימנעותו להידרש שוב לעניין זה בפרסומו העיקרי בנושא היתר המכירה, מעידה כי גם לדעתו היה זה סניף רעוע מכדי שיהיה כדאי להציגו כיסוד משמעותי להיתר... ראייה ניצחת לדבריי לעיל בהסבר דעת הראי"ה, מפורשת במכתב שפורסם לאחרונה, בו נשאל הראי"ה על אדמה פרטית של יהודי בחברון שלאחר תרפ"ט, המבקש למוכרה מפני שבלאו הכי היא עתידה ליפול בידי הנכרים תושבי העיר: "אם ראוי הדבר שימכור את נחלת אבותיו שבחברון לערבים מפני שהוא חושש שח"ו תשתקע בידי הגויים...". בתשובתו קבע הראי"ה כי הדבר אסור מצד דין לא תחנם: "שמצד

דין תוה"ק אסור לשום בר ישראל למכור אפילו שעל אחד של אדמת הקודש לעם נכרי. ובירושלמי פ"ק דע"ז [הלכה ט] אסר ר' יוחנן אפילו להשכיר לגוים כרמים של יהודים, אפילו אם במצב שבלא ההשכרה יחרבו הכרמים לגמרי. ור' יהושע בן לוי שהתיר באופן זה להשכיר לגוים, לא התיר אלא להשכיר לזמן, אבל לא ח"ו למכור לנכרים...". אם כן, למרות שמדובר בהפסד גדול, ולמרות שמדובר בקונה מוסלמי, הראי"ה סירב להתיר; אם מפני שמדובר בשאלה פרטית ולא ציבורית, אם מפני שמדובר במכירה קבועה ולא זמנית, ובעיקר מפני שנעדר מכאן המרכיב של חיזוק האחיזה בארץ, שהוא כאמור הנימוק המרכזי של הראי"ה להיעדר דין לא תחנם ב"היתר המכירה". לא למותר להזכיר שתשובה זו נכתבה אחרי התשובות הנ"ל שבשו"ת משפט כהן.

מהי טענתו של הרב איתם הנקין? מהן הראיות שלו לכך שהרב קוק התיר מכירת קרקע למוסלמי רק במסגרת הדיון על היתר המכירה?
